

Dynastieke transfer in de Republiek. De politieke en religieuze betekenis van de stadhoudelijke begrafenisstoet¹

GEERT H. JANSSEN

Ondanks hun zorgvuldig gekoesterde identiteit als republiek, kenden de Verenigde Nederlanden een opvallende traditie van dynastieke begrafenisrituelen. Sinds de dood van Willem van Oranje in 1584 werd het overlijden van een stadhouder of diens echtgenote gemarkeerd met een luisterrijk, openbaar uitvaartceremonieel. Deze plechtigheden werden gekenmerkt door een heraldisch opgebouwde rouwstoet waarin de kist met de overledene vanaf het stadhoudelijk hof naar de kerkelijke grafkelder werd begeleid. Strikt genomen bestonden er in de zeventiende eeuw zelfs twee op zichzelf staande modellen voor dit ritueel. Terwijl de funeraire stoet van de Oranjes in Den Haag en Delft was gesitueerd, ontwikkelden de ‘Friese’ stadhouders en hun echtgenotes een alternatieve uitvaarttraditie in Leeuwarden. De opbouw en samenstelling van deze optochten is even uitvoerig als divers gedocumenteerd, zowel in archiefstukken, kronieken als prenten.²

Die rijke verscheidenheid aan bronnen heeft niet kunnen voorkomen dat naar de functie van dit ceremonieel in de Republiek, en naar de uiteenlopende wijzen waarop media van de plechtigheid verslag deden, weinig onderzoek is verricht. Dat gebrek aan belangstelling is des te opmerkelijker omdat historici de afgelopen decennia juist meer geïnteresseerd zijn geraakt in de vroegmoderne omgang met doden en in het bijzonder in vorstelijke uitvaartrituelen.³ Zo is

¹ Ik dank NWO en de Niels Stensen Stichting voor hun financiële ondersteuning van een gedeelte van dit onderzoek. Lyndal Roper (Balliol College, Oxford) en de anonieme referent gaven waardevol advies, terwijl Els Kloek (ING, Den Haag), Luc Duerloo (Universiteit Antwerpen) en Anton van der Lem (UB Leiden) belangrijke gegevens leverden.

² Een algemene inleiding biedt C. van Raak, *Heden vredig ontslapen. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum, 1995). Zie ook J. Landwehr, *Splendid ceremonies. State entries and royal funerals in the Low Countries, 1515-1791. A bibliography* (Nieuwkoop, 1971).

³ Klassiek is Ph. Ariès, *L'homme devant la mort* (Parijs, 1977). Recentere overzichten bij: J. Balsamo, ed., *Les funéraires à la renaissance* (Genève, 2002); B. Gordon, P. Marshall, ed., *The place of the dead. Death and remembrance in late medieval and early modern Europe* (Cambridge, 2000); M. Hengerer, ed., *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit* (Keulen, Weimar, Wenen, 2005); R. Houlbrooke, *Death, religion and family in England, 1480-1750* (Oxford, 1998); C. Koslofsky, *The reformation of the dead. Death and ritual in early modern Germany, 1450-1700* (Basingstoke, 2000); P. Marshall, *Beliefs and the dead in reformation England* (Oxford, 2002). Voor Nederland: D. P. Snoep, *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht, s. a.).

er in de Franse en Angelsaksische historiografie veel aandacht geweest voor de iconografie en de samenstelling van heraldische begrafenisoptochten, voor de politieke of religieuze betekenissen die we daaraan moeten toekennen en voor de mogelijke veranderingen die Reformatie en staatsvormingsprocessen in dergelijke programma's aanbrachten.⁴ Voor Nederland is recentelijk weliswaar studie gedaan naar grafmonumenten en lijkredes van de stadhouders, maar juist het meest publieke aspect van de uitvaart — de begrafenisstoet door de straten van Den Haag, Delft of Leeuwarden — is daarbij hooguit zijdelings belicht.⁵ Zo weten we nauwelijks wie precies de regie voerde bij deze openbare plechtigheid, welke politieke of religieuze boodschap de daarin gebruikte symbolen moesten uitdragen, laat staan hoe die ideologische 'taal' vervolgens door toeschouwers of verslaggevers werd begrepen.

Dit soort vragen is niet alleen relevant omdat ze kunnen helpen de functies van dynastieke begrafenisrituelen in de Republiek te bepalen, maar ook omdat deze funeraire cultuur ons mogelijk iets vertelt over hoe de Republiek zichzelf begreep. In zekere zin maakte het stadhoudelijke uitvaartceremonieel namelijk ook twee centrale problemen zichtbaar waarmee de Nederlandse staat sinds haar onbedoelde ontstaan werd geconfronteerd. In de eerste plaats dwong de uitvaart de organisatoren om de status van de stadhouders in de Republiek publiekelijk te definiëren. Dit gevoelige politieke vraagstuk hield nauw verband met een tweede, religieuze problematiek. Sinds de Opstand omschreven de Verenigde Nederlanden zichzelf nadrukkelijk als een gereformeerde staat. Maar de multiconfessionele samenstelling van haar bevolking zorgde ervoor dat niet alle inwoners zich zonder meer met deze nieuwe staat konden identificeren. De relatie tussen de publieke, gereformeerde kerk en de talrijke lokale, gewestelijke en landelijke overheden was bovendien niet ongecompliceerd. Het was dan ook de vraag in hoeverre de openbare rouwstoet van de stadhouders confessioneel gekleurd moest zijn en welke identificatiemogelijkheden het ritueel voor niet-gereformeerden zou moeten krijgen. De begrafenis van haar hoogste ambtsdragers dwong de Republiek met andere woorden een antwoord

⁴ R. E. Giesey, *The royal funeral ceremony in renaissance France* (Genève, 1960); E. Goldring, 'The funeral of sir Philip Sidney and the politics of elizabethan festival', in: E. Goldring, J. R. Mulryne, ed., *Court festivals of the European renaissance. Art, politics and performance* (Aldershot, 2002) 199-224; R. J. Meyer, *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zu Friedrich III* (Keulen, Weimar, Wenen, 2000); S. Schrader, 'Greater than ever he was. Ritual and power in Charles V's 1558 funeral procession', in: R. Falkenburg, e. a., ed., *Nederlands kunsthistorisch jaarboek, XLIX* (1998) 69-94; S. Strocchia, *Death and ritual in renaissance Florence* (Baltimore, 1992); J. Woodward, *The theatre of death. The ritual management of royal funerals in renaissance England* (Woodbridge, 1997).

⁵ F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tombe sculpture* (Zwolle, 2003); N. Ex, F. Scholten, *De prins en De Keyser. Restauratie en geschiedenis van het grafmonument voor Willem van Oranje* (Bussum, 2001); J. Exalto, *Gereformeerde heiligen. De religieuze exempeltraditie in vroegmodern Nederland* (Nijmegen, 2005) 215-266. Een beknopte analyse van de stoet is wel te vinden bij Pim den Boer, 'Naar een geschiedenis van de dood. Mogelijkheden tot onderzoek naar de houding ten opzichte van de dode en de dood ten tijde van de Republiek', *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXIX (1976) 187-189.

te formuleren op twee belangrijke vragen die raakten aan haar politieke en religieuze identiteit.

Dit artikel wil onderzoeken hoe in de Verenigde Nederlanden tussen 1584 en 1702 werd omgegaan met deze problematiek. Preciezer geformuleerd wil het de begrafenisstoet gebruiken om te verkennen hoe de politieke status en de religieuze betekenis van de stadhouders en hun echtgenotes in het publieke domein werd gevisualiseerd. Daarvoor zullen we de samenstelling, volgorde en symboliek van deze optochten reconstrueren en proberen de overwegingen te identificeren die deze opbouw bepaalden. Lieten de regisseurs zich bijvoorbeeld inspireren door buitenlandse modellen en welke strategieën werden daarmee dan beoogd? Hoe verhielden deze intenties van de makers zich vervolgens tot de wijze waarop het evenement na afloop in prenten en teksten werd geëxploiteerd? Veranderde het programma van de uitvaartstoet bovendien in de loop van de zeventiende eeuw en in welke mate weerspiegelen dergelijke veranderingen dan de politieke, religieuze of culturele ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving zelf? Om in dit verband het ‘Hollandse’ met het ‘Friese’ begrafenisritueel te kunnen vergelijken concentreert dit artikel zich grofweg op de periode 1584-1702, het tijdvak waarin de Republiek twee stadhouderlijke dynastieën kende.⁶

Kerk, overheid en hof

Voordat we de functies van de stadhouderlijke rouwstoet kunnen onderzoeken, zullen we de regisseurs van het ceremonieel moeten identificeren. Wie stelde de optochten samen en bepaalde daarmee het ideologische programma dat erin werd vertolkt? Was het de gereformeerde kerkgemeenschap van Delft of Leeuwarden (*kerk*), de bestuurlijke elite van deze steden, hun gewesten of de generaliteit (*overheid*), of misschien het hof van de prins of graaf (*familie*) die als organisator optrad? Het eerste moment dat die vraag actueel werd was in 1584, toen Willem van Oranje in Delft werd vermoord. De chaotische toestand waarin de Opstand zich bevond, de ambigue status van haar leider en de ‘Spaanse’ bezetting van het Nassaudomein Breda, maakten dat de verantwoordelijken voor de uitvaart hoe dan ook moesten improviseren.⁷

⁶ Het gaat in dit geval om de begrafeningen van de stadhouders Willem van Oranje (Delft 1584), Willem Lodewijk (Leeuwarden 1620), Maurits (Delft 1625), Ernst Casimir (Leeuwarden 1633), Hendrik Casimir I (Leeuwarden 1641), Frederik Hendrik (Delft 1647), Willem II (Delft 1651), Willem Frederik (Leeuwarden 1664) en Hendrik Casimir II (Leeuwarden 1696). Omdat de begrafeningen van veel echtgenotes minder goed gedocumenteerd zijn, is hier alleen gebruik gemaakt van bronnen rondom de uitvaart van Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel (Leeuwarden 1642), Amalia van Solms (Delft 1675) en Albertine Agnes (Leeuwarden 1696). De beide Mary’s Stuart werden in 1661 respectievelijk 1695 in Londen begraven. Dat gold eveneens voor Willem III. Deze buitenlandse koninklijke begrafeningen blijven hier buiten beschouwing.

⁷ Willem van Oranje zou normaliter in het familiegraf van de Nassaus in de Grote Kerk van Breda zijn bijgezet. De Spaanse bezetting van die stad verhinderde dat. M.-A. Delen, *Het hof van Willem van Oranje* (Amsterdam, 2002) 262.

Volgens geschiedschrijver Pieter Bor (1559-1635) had de prins zelf ooit aangegeven ‘sonder grote kostelijckheit en staet’ te willen worden begraven.⁸ Maar dat mogelijke verzoek is niet gehonoreerd. De indruk bestaat dat vooral de overheid aandrong op een groots opgezette begrafenis voor haar rebellenleider. Bewijs daarvoor valt onder meer te ontlenen aan het gedrag van de Staten van Holland, die al direct na het bericht van de moord aanboden de kosten van de uitvaart op zich te nemen.⁹ Het is echter de vraag of we deze bereidheid ook moeten interpreteren als een poging van de Staten om de verantwoordelijkheid te krijgen over de regie van het publieke ceremonieel. Er zijn weliswaar aanwijzingen dat de hofmeesters van Oranje enig overleg voerden met de Staten, maar uit de bronnen wordt bovenal duidelijk dat de organisatie van de uitvaartstoet uiteindelijk in handen werd gelegd van de familie.¹⁰

Deze particuliere opzet van de plechtigheid zou bij latere, zeventiende-eeuwse begrafenisseren nog versterkt worden. De talloze vergaderstukken van de Nassause domeinraad en de raad van de graven van Nassau-Dietz tonen aan dat vertegenwoordigers van de stedelijke, gewestelijke of landelijke overheid nooit aanwezig waren bij het overleg over de samenstelling van de begrafenisstoet.¹¹ De forse onkostenvergoedingen die de Staten van een of meerdere gewesten soms na afloop uitkeerden aan de familie, brachten daarin geen verandering. Zoals we zullen zien, was ook de participatie van deze regeringscolleges aan de stoet zelf niet zozeer een weerspiegeling van hun betrokkenheid bij de regie van het ceremonieel, maar eerder een gevolg van het uitnodigingsbeleid van de familie. Datzelfde gold voor de aanwezigheid van predikanten of andere vertegenwoordigers van de gereformeerde kerkgemeenschap.

Wanneer we de rouwstoet benaderen als een familieaangelegenheid die door overheidssteun mede werd gefinancierd, blijft de vraag door wie of wat de regisseurs van 1584 zich lieten inspireren en welke strategieën daarmee werden

⁸ P. Bor Christiaensz, *Oorsprongk, begin, en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, en borgerlyke oneenigheden ...*, II (Amsterdam, 1680) 435. Soortgelijke verzoeken bij M. Chatenet, ‘Quelques aspects des funéraires nobiliaires au XVIe siècle’, in: Balsamo, *Les funéraires à la renaissance*, 37-54.

⁹ De hoogte van die kosten – 16.000 gulden – viel hun overigens wel tegen. Uiteindelijk betaalden ook Zeeland, Utrecht en Friesland mee. Bor, *Oorsprongk*, II, 435. Vgl. P. Scherft, *Het sterfhuis van Willem van Oranje* (Leiden, 1966) 24-25; K. W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (Den Haag, 1994) 254.

¹⁰ Bor, *Oorsprongk*, II, 57-58 (bijvoegsels); Scherft, *Het sterfhuis*, 16, 24-25, 284.

¹¹ Voor de Oranjes zie onder meer: Koninklijk Huisarchief (KHA), Archief Willem II, IV-1, Overzicht kosten begrafenis Frederik Hendrik, 1647; Nationaal Archief (NA), Archief Nassause domeinraad (ND), 7, Notulen november-december 1650 en januari-februari 1651; NA, ND, 185, Aanvullingen bij de notulen, 7 januari 1651. Voor Nassau-Dietz: KHA, Archief Willem Lodewijk, 221, Vergaderstukken begrafenis, 1-11 juni 1620; KHA, Archief Ernst Casimir, 142, Vergaderstukken en concepten van brieven, januari 1633; KHA, Archief Hendrik Casimir, 5, Stukken van Willem Frederik betreffende de uitvaart, december 1640 en januari 1641.

beoogd. Verschillende historici hebben er recentelijk op gewezen dat de lijkstoet van Willem van Oranje opvallende gelijkenissen vertoonde met de optocht zoals die in 1558 ter ere van Karel V in Brussel was opgevoerd. Volgens hen zouden de rebellerende Staten daarmee de continuïteit met het verleden en de legitimiteit van hun Opstand hebben willen onderstrepen. Oranjes uitvaart zou naar analogie van die van de Habsburgse vorst zijn opgezet om de prins als opvolger van de oude soeverein te kunnen voorstellen.¹²

Hoe aannemelijk deze interpretatie ook lijkt, het is de vraag of ze geheel recht doet aan de complexe vormgeving van Oranjes uitvaartceremonieel en aan de gedifferentieerde wijzen waarop media van de plechtigheid verslag hebben gedaan. Zo zijn de parallellen tussen de rouwstoet van 1558 en die van 1584 vooral gelegd op basis van overeenkomsten tussen twee beroemde prentreeksen die van beide evenementen zijn gemaakt.¹³ Maar het is twijfelachtig of deze visuele media zonder meer een 'reële' weergave beoogden te geven van de funeraire ceremonie. Hendrick Goltzius (1558-1617), die de begrafenis van Oranje verbeeldde, kan uiteenlopende motieven hebben gehad om de vormgeving van zijn prentreeks te modelleren naar Karels voorbeeld, zoals deze in druk was verschenen bij Christoffel Plantijn (ca. 1520-1589) in 1559. Vroegmoderne beeldconventies, artistieke ambities en zelfs een gebrek aan informatie over Oranjes uitvaart kunnen Goltzius' verbeelding van het evenement hebben gestuurd. Ook de beoogde afzetmarkt van de uitgever zal van invloed zijn geweest op de vormgeving die geschikt werd gevonden voor dit genre.¹⁴ Het is tekenend dat de prentreeks die Theodor de Bry (1528-1598) enkele jaren later vervaardigde van de Londense uitvaart van Sir Philip Sidney op zijn beurt weer gebaseerd was op Goltzius' weergave van Oranjes begrafenis.¹⁵ Daarmee waren deze prenten weliswaar bepalend voor het beeld dat na afloop van de plechtigheid werd gecreëerd, maar geven ze nog geen antwoord op de vraag wat de regisseurs van het ceremonieel hebben beoogd.

Wanneer we de afbeelding van Goltzius benaderen als een picturale constructie, wil dat overigens niet zeggen dat er in werkelijkheid geen enkele

¹² Deze visie onder meer bij: Delen, *Het hof*, 263-264; Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 219-229.

¹³ De stoet van Karel V door Johannes en Lucas van Duetecum naar ontwerp van Hieronymus Cock is afgebeeld bij Schrader, 'Greater than ever he was', 74-83. Zie ook J. Anderson, 'Le roi ne meurt jamais. Charles V's obsequies in Italy', *Studia Albemotiana*, XXXVI (1979) 379-399; H. Soly, J. van de Wiele, ed., *Carolus. Karel V 1500-1558* (Gent, 1999) 319-321. De rouwstoet van Oranje is afgebeeld in W. L. Strauss, *Hendrick Goltzius 1558-1617. The complete engravings and woodcuts*, I (New York, 1977) 324-335. Zie ook E. I. Jimkes-Verkade, 'De grafstoet van Willem van Oranje', in: *Boeken van en rond Willem van Oranje* (Den Haag, 1984) 41-48. Er bestaat ook een afwijkende versie van Oranjes lijkstoet van de firma Frans Hogenberg.

¹⁴ Vgl. bijvoorbeeld G. Fréchet, 'Forme et fonction des livres de pompes funèbres', in: Balsamo, *Les funérailles à la renaissance*, 199-224; Chr. Klinkert, *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen, 2005) 22-31, 41-47.

¹⁵ Goldring, 'The funeral of sir Philip Sidney', 199-224.

overeenkomst had bestaan tussen de structuur van Oranjes rouwstoet en die van Karel V. Ook in de gedetailleerde opgave bij Pieter Bor — waarschijnlijk gebaseerd op archiefstukken van de organisatoren — zijn opvallende parallellen te vinden tussen de optochten van 1558 en 1584. Met name de plaats die daarin voor de erfgenaam was gereserveerd en het gebruik van specifieke symbolen zoals een ontbloot zwaard en een rouwpaard lijken rechtstreeks uit Karels voorbeeld te zijn overgenomen. Maar de conclusie dat de organisatoren van 1584 daarmee expliciet wilden refereren aan het voorbeeld van hun voormalige soeverein, is niet zo onvermijdelijk als de gelijkenis in Goltzius' prenten wellicht doet vermoeden. Een aantal elementen, zoals de trompetters die de stoet openden en de paarden die wapenbanieren droegen, vinden we bijvoorbeeld ook terug in de rouwstoeten van diverse Franse en Engelse hoge edelen. Dergelijke symboliek was waarschijnlijk onderdeel van een bredere traditie van renaissancistische *pompae funebres* die weliswaar talrijke mogelijkheden tot nabootsing bood, maar niet noodzakelijk verbonden was met één model.¹⁶ (Zie de afbeeldingen bij dit artikel.)

Nog belangrijker is in dit verband dat de regisseurs van 1584 bij nader inzien selectief te werk gingen bij het overnemen van onderdelen uit de Habsburgse optocht van 1558. Zo ontbrak in Oranjes versie het reusachtige schip, dat in de Brusselse variant voorzien was van een lege troon. Aangekleed met wapenborden en omringd door zeemonsters kon dit emblematische gevaarte juist als het hoogtepunt van het Habsburgse funeraire ritueel worden beschouwd.¹⁷ Ook de heraldische aankleding en de positie van overheidslichamen in de stoet werden in Oranjes geval subtiel maar veelzeggend aangepast. Ten slotte schrapten de regisseurs van 1584 de prominente aanwezigheid van de geestelijkheid uit het programma.

Over de overwegingen die schuilgingen achter deze strategie van imitatie en aanpassing komen we meer te weten wanneer we het overleg rondom Oranjes lijkstoet nader analyseren. Uit de schaarse gegevens daarover blijkt dat de familie aanvankelijk de hoop moet hebben gekoesterd om de prins in zijn rouwstoet als nieuwe soeverein van Holland en Zeeland te presenteren, en op die manier de funeraire ceremonie inderdaad naar het voorbeeld van Karel V te modelleren. Daar was ook alle reden toe omdat er in 1584 vergevorderde plannen hadden bestaan om Willem van Oranje tot graaf van Holland en Zeeland en heer van Utrecht te verheffen. Als dat voornemen inderdaad doorgang had gevonden, dan was Oranje van een ambtenaar (stadhouder) van de Staten, getransformeerd tot nieuwe soeverein (graaf) van diezelfde Staten.

¹⁶ Het onderscheid tussen koninklijke begrafenissen en die van hoge edelen was evenmin zo rigide als in sommige literatuur wel is voorgesteld. Vgl. Chatenet, 'Quelques aspects', 37-54; S. Doran, ed., *Elizabeth. The exhibition at the national maritime museum* (Londen, 2003) 248-249; Giesey, *The royal funeral ceremony*; C. Gittings, *Death, burial and the individual in early modern England* (Londen, 1988) 166-187; Woodward, *The theatre of death*.

¹⁷ Schrader, 'Greater than ever he was', 75-78. Een soortgelijk schip was eerder gebruikt tijdens de funeraire ceremonie van Karels grootvader Ferdinand van Aragon in 1516. Vgl. ook Y. Pinson, 'Imperial ideology in the triumphal entry into Lille of Charles V and the crown prince (1549)', *Assaph. Studies in art history* (2001) 205-232, aldaar 222-224.

De moord van 10 juli had het plan echter verijdeld.¹⁸ Toch vroegen de hofmeesters van Oranje op 26 juli om toestemming om ‘de waepenen van het graefschap van Holland’ in de rouwstoet mee te voeren. Daarmee zou de prins met terugwerkende kracht een grafelijke, soevereine allure hebben gekregen en diens uitvaart alsnog het karakter krijgen van een ‘staatsbegrafenis.’¹⁹

De Staten van Holland waren echter verdeeld over dit voornemen. Een aantal steden, waaronder Amsterdam, voelde er weinig voor om Oranje postuum de status van hun soeverein te gunnen. Waarschijnlijk speelde daarbij een rol dat het begrafenisritueel beschouwd werd als het moment van symbolische transfer van dynastieke titels naar een nieuwe erfgenaam. Indien de soevereiniteit van de opstandige gewesten in de stoet gevisualiseerd werd, zou dat geïnterpreteerd kunnen worden als vorm van overdracht van die soevereiniteit aan Oranjes erfgenaam. De Hollandse Staten blokkeerden het voorstel dan ook en bepaalden dat voor gewestelijke symboliek geen plaats kon zijn in de funeraire ceremonie. De gebruikte emblemen in de optocht mochten uitsluitend verwijzen naar de geërfde waardigheden van de prins, maar op geen enkele manier naar (de soevereiniteit van) de jonge staat. De Staten reduceerden de overleden prins op die manier nadrukkelijk tot een particulier edelman die niet de status van hun landsheer had gehad, maar slechts hun ambtenaar was geweest.²⁰ Door de verantwoordelijkheid van de ceremonie bij de familie te leggen, beklemtoonden de Staten eveneens dat in de huidige politieke context de uitvaart in essentie een particuliere familieonderneming was.

Het model van 1584

Wanneer we de personele samenstelling en de rituele vormen in de begrafenisstoet van Willem van Oranje reconstrueren, dan zien we de consequenties van deze redeneertrant helder terug.²¹ De Staten wilden de prins weliswaar op grootse wijze de laatste eer bewijzen, maar de richtlijnen die zij daarbij aan de regisseurs hadden opgelegd, moesten er voor zorgen dat duidelijk werd welke functies van Oranje *wel*, en welke *niet* betrokken waren bij dit symbolische moment van dynastieke transfer. Er ontstond op die manier een scheiding tussen de particuliere identiteit van de overledene als prins, en zijn publieke rol als stadhouder.

Om te beginnen werd Oranjes stoet geopend door de schutters van Delft. Zij maakten niet zozeer deel uit van de rouwstoet zelf — op Goltzius’ prent ontbreken ze zelfs — maar dienden vooral ter begeleiding van de plechtigheid. Een bevestiging van die indruk vinden we in de plaats van de trompetters die de rouwstoet aankondigden en die pas na de schutters volgden. Het gehele voorste gedeelte van de stoet, vanaf de trompetters tot aan de baar, was qua

¹⁸ Swart, *Willem van Oranje*, 244-247.

¹⁹ Lieven de Beaufort, *Het leven van Willem de I. Prins van Oranje, Graef van Nassau ...*, III (Leiden, Middelburg, 1732) 693-694; Bor, *Oorsprongk*, II, 57 (bijvoegsels).

²⁰ Bor, *Oorsprongk*, II, 58 (bijvoegsels).

²¹ Voor een alternatieve benadering van de stoet zie de bijdrage van Catrien Santing in dit nummer.

aankleding het meest spectaculair en bestond uit drie onderdelen. Allereerst kwam er een lange stoet van edelen die wapenschilden of vaandels droegen en in zwart gehulde paarden begeleidden die op hun beurt behangen waren met heraldische borden. Zoals de Staten hadden geëist verwezen deze emblemen niet naar de gewesten of instituties van de Nederlanden – zoals dat bij Karel V het geval was geweest – maar uitsluitend naar de privé-domeinen en geërfde titels van de prins.

Daarna volgde een tweede groep van mannen die vaandels toonden waarop christelijke en antieke motto's waren verbeeld. Het derde onderdeel, vlak voor de kist, werd gevormd door edelen die de afzonderlijke wapenkwartieren van de overledene droegen en verschillende symbolen aan het publiek presenteerden. Het ging daarbij om ridderlijke insignes zoals de helm, Oranjes wapenrok en de prinselijke kroon. Net zoals de wapenborden refereerden deze emblemen aan Willems identiteit als particulier edelman. Omdat hij in die hoedanigheid vorst van het ministaatje Orange was geweest, kon het ontblote zwaard – als teken van soevereiniteit – zonder bezwaar in de optocht worden opgenomen. Het ontbrak in dit gehele gedeelte van de stoet echter aan verwijzingen naar de rol die Oranje als stadhouder of als leider van een Opstand had vervuld.²²

Het middelpunt van de optocht vormde de baar met daarop de kist. Deze werd gedragen door twaalf edelen en was omhuld met zwart laken waarop wederom prinselijke wapenborden waren aangebracht. Het geheel werd geëscorteerd door drie hofmeesters die voor de baar uitliepen, enkele hellebaardiers en de prinselijke heraut die erachter volgde. Meteen daarna, vlak achter de kist, liep Oranjes zestienjarige zoon Maurits. Alhoewel hij niet de eerste mannelijke erfgenaam was, vervulde hij wel die functie door in een lange mantel gekleed te gaan waarvan de sleep door edelen werd gedragen. Oranjes oudste zoon Philips Willem zat in Spanje gevangen en kon daarom deze aan hem toegewezen plaats in de stoet niet innemen. Na Maurits volgde nog een kleine groep van mannelijke bloedverwanten van de prins. Pieter Bor merkt veelzeggend op dat de laatste van hen 'den rouwe sloot.'²³ De prinselijke begrafenisoptocht werd hiermee dus ten einde beschouwd.

Toch volgde in werkelijkheid nog een zeer omvangrijke stoet van mannen die de verschillende landelijke, gewestelijke en lokale overheden vertegenwoordigden. Hun aanwezigheid verwees daarmee naar de ambtelijke, publieke rol die Oranje als stadhouder en leider van de Opstand had vervuld. Het Hollandse Statenlid Johan van Oldenbarnevelt had kort voor de uitvaart voorgesteld om deze overheidscolleges niet in de stoet zelf, maar pas 'naer de rouw' te laten volgen.²⁴ Opzienbarend was dat op het eerste gezicht niet, want een soortgelijke rangschikking was ook bij eerdere begrafenissen, waaronder die van Karel V, gehanteerd.²⁵ Toch blijkt uit de lange discussies die hierover

²² Bor, *Oorsprongk*, II, 435; Delen, *Het hof*, 262-264; Jimkes-Verkade, 'De grafstoet', 41-48.

²³ *Ibidem*, II, 435.

²⁴ *Ibidem*, II, 58 (bijvoegsels).

²⁵ In 1558 was de scheiding tussen voor en achter de kist echter minder strikt. De Brusselse stadsregering had toen bijvoorbeeld wel vóór de kist gelopen. Schrader, 'Greater than ever he was', 75-76; W. Blockmans, *Emperor Charles V, 1500-1558* (Londen, 2002) 4.

in de Staten werden gevoerd, dat in de veranderde politieke context aan deze enscenering ook een nieuwe betekenis moest worden toegekend. De tweede helft van de optocht, die voortaan consequent als ‘nae de rouwe’ werd aangeduid, moest als een afzonderlijke eenheid worden beschouwd die ook ruimtelijk gescheiden werd van de vertegenwoordigers van Oranje als heer van domeinen en hoofd van een particuliere hofhouding. Op die manier werd er een onderscheid gecreëerd tussen het deel van de stoet dat de dynastieke transfer visualiseerde en een gedeelte dat daar – letterlijk – los van stond. Oranjes rouwstoet weerspiegelde aldus een onderscheid tussen de edelman Oranje en de stadhouder Oranje, met andere woorden tussen de ‘prins’ en de ‘ambtenaar’, tussen privé en publiek.

Continuïteit en aanpassing

Deze opzet van 1584 zou ook nadien richtinggevend blijven. Zo volgden de rouwstoeten van Maurits in 1625, Frederik Hendrik in 1647 en Willem II in 1651 nadrukkelijk het model van Willem van Oranje. Deze sterke behoefte aan continuïteit in het ritueel is ook af te leiden uit de vergaderstukken van de Nassause domeinraad die bij ieder nieuw overlijden oude draaiboeken opvroeg.²⁶ Geheel onveranderd bleef de aankleding van de optocht daardoor overigens niet. Het is onmiskenbaar dat zich in de loop van de zeventiende eeuw een proces van professionalisering en vooral uitbreiding voltrok. Terwijl de uitvaartstoet van 1584 naar schatting een tweehonderd man telde, liep dit aantal bij Maurits op tot zeshonderd terwijl de optochten voor Frederik Hendrik en Willem II zeker achthonderd deelnemers moeten hebben geteld. In het ‘private’ gedeelte van de stoet voegde men bij Maurits bovendien diens rijsporen als symbool toe en bij Frederik Hendrik en Willem II de Orde van de Kousenband. Voor het ‘publieke’ gedeelte werden vanaf 1625 ook enkele ambassadeurs van vreemde staten uitgenodigd die vervolgens voorrang kregen in de stoet boven de Staten-Generaal. De aankleding van het ceremonieel werd eveneens imposanter toen vanaf 1647 een koets zijn intrede deed die de baar droeg. Het geheel werd getrokken door acht paarden en was overkapt met een baldakijn.²⁷

De resultaten van deze schaalvergroting vinden we maar ten dele terug in de prenten die na afloop van de plechtigheden werden vervaardigd. Zo kregen niet alle zeshonderd deelnemers aan Maurits’ uitvaartstoet een plek op de prent

²⁶ Zoals blijkt uit de opgaven in KHA, Archief Willem II, IV-1, Overzicht kosten begrafenis Frederik Hendrik, 1647; NA, ND, 7, Notulen november-december 1650 en januari-februari 1651; NA, ND, 185, Aanvullingen bij de notulen, 7 januari 1651. Vgl. de uitgebreide opgaven betreffende Maurits bij Lieuwe van Aitzema, *Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden, beginnende met het jaer 1621, ende eyndigende met het jaer 1669*, I (Den Haag, 1669) 441-445. Voor Frederik Hendrik zie Pieter Post, *Begraeffnisse van sijn Hoocheijt Frederick Hendrick* (Amsterdam, 1651) en Aitzema, *Saken van staet en oorlogh*, III, 173-175. Voor Willem II zie Lieuwe van Aitzema, *Herstelde Leenw, of discours over 't gepasseerde in de Vereenigde Nederlanden in 't jaer 1650, ende 1651* (Utrecht, 1652) 418-422.

²⁷ KHA, Archief Willem II, IV-1, Stukken begrafenis Frederik Hendrik, 1647; NA, ND, 7, Notulen 9 november en 5 december 1650, 20 januari 1651; Post, *Begraeffnisse*, 4-12.

die Claes Jansz Visscher (1586/1587-1652) ervan publiceerde en verontschuldigde Pieter Post (1608-1669) zich voor een aantal elementen in Frederik Hendriks optocht, '[welke] niet en hebben kunnen uytghebeeldt werden.'²⁸ Dat wil niet zeggen dat deze visuele media geen informatief oogmerk hadden, maar wel dat de vorm waarin die informatie werd gegeven gestuurd werd door praktische, artistieke en vooral financiële overwegingen. Omdat de productie van prentreeksen zeer kostbaar was hadden uitgevers een voorkeur het evenement 'samen te vatten' en bij nieuwe uitgaven oude ontwerpen te actualiseren. Daardoor wordt er in deze afbeeldingen soms meer continuïteit en navolging in het ceremonieel gesuggereerd dan in werkelijkheid het geval was. Achter die suggestie van onveranderlijkheid hoeft niet noodzakelijk een politieke strategie of ideologische boodschap schuil te gaan. In de zeventiende-eeuwse context konden parallellen tussen prentreeksen evenzeer geïnterpreteerd worden als vorm van artistieke *imitatio* of eenvoudigweg als teken van de gebrekkige middelen van de uitgever.

Dat neemt niet weg dat de regisseurs soms inspiratie ontleenden aan prentreeksen, met name die van buitenlandse uitvaarten. Zo is het aannemelijk dat de prent die Jacques Francquart (1583-1651) in 1623 publiceerde van de rouwopocht van Albrecht van Oostenrijk door Willem II werd bestudeerd.²⁹ De jonge prins stelde in 1647 namelijk voor om de rouwstoet van Frederik Hendrik nog meer cachet te geven door de paarden die de heerlijkheden van de Oranjes representeerden niet meer in zwart laken te steken, maar 'int geheel [te] becleeden ende couleure met de wapenen van deselve.' Willem wilde ze modelleren 'gelijck als opde begraeffnisse vanden ertshertog van Oostenrijck Albertus ende andere groot princen is gedaen geweest.' Uit deze opmerking wordt overigens niet duidelijk of de prins naar de stoet van Albrecht verwees omdat hij de stadhoudelijke uitvaart beschouwde als variant op een oorspronkelijk Habsburgs model, of dat hij slechts een concreet, maar willekeurig voorbeeld wilde geven, zoals het tweede gedeelte van het citaat enigszins doet vermoeden. In ieder geval besloot de Nassause domeinraad uiteindelijk vast te houden aan de traditionele opzet 'gelijck voor desen inde begraeffnissen van Sijn Loffelijcke Memorie Prince Wilhem ende Mauritz was gedaen.'³⁰ De schaalvergrotingen van 1625, 1647 en 1651 veranderden dan ook weinig aan de structuur van de rouwstoet, laat staan aan de scheiding tussen familiale (private) en ambtelijke (publieke) sferen waartoe in 1584 was besloten.

²⁸ Rijksprentenkabinet (RPK), Collectie Frederik Muller, 1536; Post, *Begraeffnisse*, 2. Landwehr, *Splendid ceremonies*, geeft een (incomplete) overzicht van de rouwstoeten.

²⁹ Jacques Francquart, *Pompa funebris optimi potentissimique principis Albert ...* (Brussel, 1623). Vgl. J. Papy, T. van Houdt, 'The image of archduke Albert in seventeenth-century funeral literature', in: L. Duerloo, W. Thomas, ed., *Albert and Isabelle, 1598-1621. Essays* (Brussel, Leuven, 1998) 319-334.

³⁰ NA, ND, 185, Aanvullingen bij de notulen, 7 januari 1651. Ook bij Willems eigen begrafenis in 1651 besloot Mary Stuart om in alles de 'ordre' van Frederik Hendriks uitvaart te volgen. Een kleine aanpassing was wel noodzakelijk omdat de hertog van York, die als balling in Den Haag vertoefde, in de stoet meeliep. Bodleian Library Oxford (BOX), Clarendon, 95, f.366vo-f.367ro; NA, Archief Van Aitzema, 95, Stukken betreffende het Huis van Oranje, 1651-1652.

Voor de ‘Friese’ Nassaus lag een dergelijke identificatie met de vermoorde prins gecompliceerder en was ook de toe-eigening van het begrafenismodel van 1584 minder vanzelfsprekend. In tegenstelling tot de Oranjes hadden de Nassaus bovendien geen soevereine waardigheid.³¹ Voorafgaand aan Willem Lodewijks uitvaart in 1620 werd daarom druk vergaderd over de passende symboliek. Uit deze opgaven blijkt dat de rouwstoet uiteindelijk toch op Oranjes voorbeeld werd gebaseerd. Zelfs het ontblote zwaard werd op 23 juli meegevoerd door de Leeuwarder binnenstad.³² Een rechtvaardiging voor deze nadrukkelijke imitatie wordt in de stukken niet gegeven, maar het feit dat Willem Lodewijk als Friese stadhouder in 1584 de opvolger van Willem van Oranje was geweest, kan een zekere legitimiteit aan de analogie hebben verschaft. De Leeuwarder optocht was daarnaast een stuk kleinschaliger dan de Delftse terwijl in het private gedeelte van de stoet de prinselijke kroon vervangen werd door de grafelijke. In het publieke deel maakten daarnaast de vertegenwoordigers van de Franeker en Groninger universiteiten hun entree. Maar de scheiding tussen beide institutionele sferen was ook in Willem Lodewijks variant kenmerkend, en zou dat bij alle latere begrafenissen in Leeuwarden blijven.³³

Publiek en privé

Deze behoefte van beide families aan continuïteit in de structuur van de uitvaartstoet was niet vanzelfsprekend. In omringende landen werden vorstelijke rouwoptochten in de zeventiende eeuw juist regelmatig aan de veranderende mode of actualiteit aangepast. Zo ontstond in Engeland in de loop van die eeuw de gewoonte om de heraldische uitvaart te vervangen door ingetogener avondbegrafenissen. Aangekleed met fakkels zou deze soberder begrafenisvariant meer ruimte hebben geboden voor ‘privacy’ van verwanten.³⁴ Alhoewel dit soort buitenlandse voorbeelden en transformaties zeker moeten zijn opgemerkt aan het stadhouderlijk hof, en Willem II er zelfs aan refereerde, bleef het heraldische uitvaartritueel in de Republiek opmerkelijk traditioneel.³⁵

³¹ Pas in 1652 wist Willem Frederik de rijksvorstentitel te bemachtigen.

³² KHA, Archief Willem Lodewijk, 221, Vergaderstukken rakende de begrafenis, juni-juli 1620. Zie ook W. Bergsma, ‘Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven’, *It Beaken*, LX (1998) 191-256.

³³ Ook hier komt de term ‘sluytende de rouwe’ voor om het private van het publieke gedeelte te scheiden. KHA, Archief Hendrik Casimir, 5, Willem Frederik aan de gedeputeerden van Stad en Landen, 26 december 1640 uit Leeuwarden. Vgl. C. Fonteyne, *Afbeeldinghe der gedenckweerdighe, heerlijcke, ende treur-statighe ... Ernest Casimyr* (Leeuwarden, 1634). A. A. Kleijn, *De stadhouders van Friesland uit het huis van Nassau* (Nijkerk, 1904) bespreekt een aantal uitvaarten.

³⁴ L. Stone, *The crisis of the aristocracy 1558-1641* (Oxford, 1965); Gittings, *Death, burial*, 188-215; Houlbrooke, *Death, religion*, 276-272.

³⁵ Alleen de begrafenis van Amalia van Solms werd in 1675 in de avond gesitueerd, zoals valt af te leiden uit RPK, Collectie Frederik Muller, 2578. Bij andere echtgenotes werd echter niet gekozen voor een avondbegrafenis. Zo vond de uitvaart van Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel zoals gebruikelijk ‘voormiddaeghs omtrent negen uijren’ plaats. Ook de

Pompa funebris van Hendrik Goltzius, etsen 1584. Rijksmuseum Amsterdam

achttiende-eeuwse prinsessen Maria Louise van Hessel-Kassel en Anna van Hannover kregen een ochtendbegrafenis. KHA, Archief Sophia Hedwig, 38, Stukken begrafenis, 1642; V. P. M. Baker-Smith, *A life of Anne of Hanover, princess royal* (Leiden, New York, Boston, 1995) 180-181.

Het zou kunnen dat de sterke behoefte aan identificatie met de icoon Willem van Oranje verantwoordelijk was voor dit conservatieve Nederlandse patroon. Toch lijkt het erop dat de structuur van de stoet ook onaangestast bleef omdat deze uitdrukking gaf aan de verschillende rollen die de stadhouders in de Republiek waren toegekend. In het republikeinse staatsbestel waren de prinsen van Oranje en graven van Nassau slechts stadhouders

(ambtenaren) van de verschillende gewestelijke Staten. Die ambtelijke status was echter ambigu, omdat de Oranjes en Nassaus niet alleen de ‘publieke’ functie van stadhouder vervulden, maar daarnaast ook een ‘private’ rol als hoog edelman konden aannemen. In die laatste hoedanigheid waren ze in het bezit van omvangrijke domeinen, een eigen hofhouding en in het geval van de Oranjes bovendien van een prinsentitel. De soevereiniteit van de republikeinse gewesten en de vorstelijke hofhouding van de stadhouder waren in de Verenigde Nederlanden dus niet verenigd in één en dezelfde instantie, zoals dat in monarchale staten wel het geval was. Als gevolg daarvan deed het staatsbestel van de Republiek in zekere zin twee sferen ontstaan, een publieke en een private, waarin de Oranjes en Nassaus zich in verschillende rollen konden manifesteren.³⁶

In het begrafenisceremonieel zien we deze regeling helder weerspiegeld. In het eerste, ‘private’ gedeelte van de optocht profileerden de Oranjes en Nassaus zich in hun hoedanigheid van particulier edelman. De symboliek in dit deel van de rouwstoet, waarin ook de kist was ondergebracht, verwees naar familiale bezittingen en naar de dynastieke overdracht daarvan. De ambtelijke functie die de prins of graaf daarnaast als stadhouder had vervuld, werd pas gevisualiseerd in de aanwezigheid van overheidsfunctionarissen in een tweede, ‘publiek’ gedeelte van de stoet dat ruimtelijk gescheiden werd van het eerste onderdeel. Het onderscheid dat het staatsbestel van de Republiek creëerde tussen de ambtelijke, publieke sfeer van het stadhouderschap en de hoogadelijke, private sfeer van het hof, was dus niet slechts een papieren fictie, maar ook van betekenis voor de rol die de vertegenwoordigers van beide circuits aannamen in de rouwstoet.

Onderdelen van het oorspronkelijk Bourgondisch-Habsburgse begrafenismodel werden op deze manier dus niet alleen aangepast, maar ook geherdefinieerd. Zo was de basisstructuur van de stadhouderlijke rouwstoet op zichzelf genomen gelijk aan die van de Habsburgers. Maar in de laatste variant vormde de optocht nadrukkelijk een eenheid, doordat de wapenborden in het eerste gedeelte verwezen naar gewesten of instituties, waarvan vertegenwoordigers in het tweede gedeelte meeliepen.³⁷ Bij de stadhouders werd dat directe verband

³⁶ G. H. Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam, 2005) 19-20, 99-102. Zie voor het stadhouderschap in het algemeen: O. Mörke, ‘*Stadtholder*’ oder ‘*Staetholder*’? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Munster, 1997); M. Prak, ‘Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16^e-18^e eeuw’, in: K. Bruin, K. Verrips, ed., *Door het volk gedragen. Koningschap en samenleving* (Groningen, 1989) 28-52; H. Rowen, *The princes of Orange. The stadholders in the Dutch Republic* (Cambridge, 1988).

³⁷ In de optocht van Karel V liep overigens een aantal lokale instanties vóór de kist mee. Bij de uitvaart van Albrecht van Oostenrijk in 1622 werden alle overheden echter in het tweede helft van de optocht ondergebracht — net zoals dat bij de stadhouders het geval was. Vgl. de opgave bij Francquart, *Pompa funebris*. De Spaanse Habsburgers kenden geen traditie van ‘*pompae funebres*’. Zie S. N. Orso, *Art and death at the Spanish Habsburg court. The royal exequies for Philip IV* (Columbia, 1989) 6-9.

verbroken en ontstond er een veel nadrukkelijker scheiding tussen ‘private’ en ‘publieke’ sferen in de encenering. Een dergelijke herinterpretatie van Habsburgse voorbeelden was ook nodig omdat sinds de Opstand de status van de overledene was veranderd, en daarmee ook de participatie van de republikeins geworden overheid in een ander daglicht was komen te staan. Als rechtvaardiging voor hun deelname in het tweede gedeelte van de stoet gaven de soevereine regeringscolleges van de Republiek voortaan aan dat zij de overleden ambtenaar alleen als particulier en op uitnodiging van de familie ‘de leste eere [kwamen] bewijzen.’³⁸

Een bevestiging van deze herziene rol van de overheid vinden we in de rouwstoeten van de echtgenotes van de stadhouders. De samenstelling van de optochten van bijvoorbeeld Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel in 1642 of die van Amalia van Solms in 1675 verschilde namelijk niet wezenlijk van die van hun man.³⁹ De scheiding tussen private en publieke sferen was ook hier kenmerkend. Als gravinnen en prinsessen hadden deze vrouwen echter geen enkele officiële functie in het republikeinse staatsbestel vervuld. Toch betekende dat niet dat de structuur of het uitnodigingsbeleid van de uitvaart moest worden aangepast. Het was immers niet het stadhouderschap of de staat waaraan deze plechtigheden hun vorm ontleenden, maar de particuliere identiteit van de overleden prins of prinses. Republikeinse overheden vonden het daarom niet problematisch om *acte de présence* te geven tijdens de rouwoptocht van deze echtgenotes van de stadhouders. Hun plaats in het publieke gedeelte van de stoet – ‘nae de rouwe’ – zorgde ervoor dat over de symbolische betekenis die aan hun participatie moest worden toegekend, geen misverstand kon bestaan.

Daarmee ontwikkelde het begrafenisritueel van de stadhouders zich afwijkend van dat in veel monarchale staten. In landen waarin de soevereiniteit van de staat wel samenviel met de persoon van de vorst, was een onderscheid tussen beide institutionele sferen meestal niet zichtbaar. Zo zien we in de rouwstoeten van vroegmoderne Franse en Engelse koningen de vertegenwoordigers van ‘hof’ en ‘staat’ participeren in één en dezelfde encenering.⁴⁰ In de begrafenisceremonie van de Franse koning werd bovendien het staatsrechtelijk concept verbeeld dat de soeverein van de staat nooit kán sterven. Om die gedachte te visualiseren, was de koning niet alleen aanwezig in zijn eigen rouwstoet als overledene in een kist, maar tevens in de vorm van een houten of wassen beeld. Ernst Kantorowicz heeft deze gedachte, waarbij het ene lichaam fysiek en vergankelijk is en het andere soeverein en eeuwig,

³⁸ Ook gewestelijke Staten waarvan de overledene helemaal geen stadhouder was geweest, werden daarom wel uitgenodigd. KHA, Archief Hendrik Casimir, 5, Lijsten van genodigden, januari 1641. Zie ook KHA, Archief Sophia Hedwig, 38, Concept uitnodigingen van Willem Frederik, 1642.

³⁹ KHA, Archief Sophia Hedwig, 38, Concept uitnodigingen van Willem Frederik, 1642; RPK, Collectie Frederik Muller, 2578.

⁴⁰ Gittings, *Death, burial*, 216-234; Giesey, *The royal funeral ceremony*, 1-18; P. Kléber Monod, *The power of kings. Monarchy and religion in Europe, 1589-1715* (New Haven, Londen, 1999) 35-36, 77-78, 311, 242-243; Woodward, *The theatre of death*, 87-10, 148-165.

aangeduid als ‘the king’s two bodies’. De consequentie van deze interpretatie was onder meer dat de opvolger van de koning zich niet in de stoet of in de openbaarheid kon laten zien totdat het lichaam van de soeverein in de kerk van St. Denis was bijgezet. Aan het einde van de zestiende eeuw werd dit complexe Franse begrafenisritueel geherdefinieerd. Het moment van overgang van soevereiniteit kwam nu bij de dood zelf te liggen, zodat bij de uitvaart van Hendrik IV in 1610 de plaats van het wassen beeld in de stoet door de nieuwe soeverein Lodewijk XIII werd overgenomen.⁴¹ Ook in de rouwstoet van de Engelse koning was een prominente rol weggelegd voor de beeltenis van de overleden soeverein, al menen historici dat daarmee niet zozeer een staatsrechtelijk concept werd gevisualiseerd maar eerder de schittering van het koningschap zelf werd uitgedragen.⁴²

In de Republiek, waarin het stadhouderschap slechts een ambt vertegenwoordigde dat door de Staten al dan niet aan de erfgenaam van de overledene kon worden toegekend, speelden complicaties rondom het ‘doorgeven’ van de soevereiniteit van de staat in het rouwceremonieel geen rol. Dat wil niet zeggen dat er geen elementen in de begrafenisstoet te herkennen waren die op koninklijke voorbeelden waren geïnspireerd. Zoals we hebben gezien, waren symbolen zoals het ontblote zwaard en de plaats van de erfgenaam, meteen achter de baar, ook in Habsburgse rouwoptochten terug te vinden. Maar door het wegvallen van een monarchaal verklaringskader, kregen dit soort toegeëigende rituelen in de Republiek een geheel andere betekenis. Door dergelijke symbolen namelijk te situeren in het private gedeelte van de optocht werd duidelijk dat in de context van de Republiek deze transfer van titels en relocatie van dynastieke posities niet refereerden aan de staat of het stadhouderschap, maar uitsluitend aan de particuliere waardigheden van de overleden prins of graaf.

Religieuze pluriformiteit

De noodzaak tot aanpassing en herdefiniëring van monarchale uitvaart-rituelen aan de complexe structuur van de Republiek was niet alleen zichtbaar in het politieke programma van de stoet. Ook het religieuze landschap van de Verenigde Nederlanden vroeg om creatieve oplossingen. Zelf beschouwde de Republiek zich als een gereformeerde staat en haar stadhouders waren allen lidmaten van de publieke kerk. Vanwege hun militaire leiderschap tijdens de Opstand werden de Oranjes en Nassaus zelfs vaak als protagonisten van deze calvinistische identiteit van de Republiek voorgesteld.⁴³

⁴¹ E. H. Kantorowicz, *The king’s two bodies. A study in mediaeval political theology* (Princeton, 1957) 409-431; Giesey, *The royal funeral ceremony*, 177-192. Wassen of houten beeltenissen waren overigens geen exclusief koninklijke symbolen. Voor soortgelijk gebruik in adellijke begrafenis — en een kritiek op Giesey: Chatenet, ‘Quelques aspects’, 37-54.

⁴² Woodward, *The theatre of death*, 61-66. Vgl. ook E. Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge, 2005) 275-279.

⁴³ Vgl. J. L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford, 1994) 134-148 en 260-277; Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 215-266.

Dat calvinisme had echter uitgesproken ideeën ontwikkeld ten aanzien van begrafenisrituelen. In zekere zin werd juist in de omgang met de doden het onderscheid tussen de katholieke en gereformeerde leerstellingen scherp zichtbaar. Omdat in de laatste het bestaan van een vagevuur werd ontkend, was volgens Calvijn ook de mogelijkheid verdwenen voor de levenden om door middel van gebeden invloed uit te oefenen op het zielenheil van de doden. De consequentie die gereformeerden daaruit trokken, was de afschaffing van de rouwmis en een ingrijpende versobering van de begrafeniscultus.⁴⁴ De laatste jaren is veel onderzoek verricht naar de praktische implicaties van deze radicale ‘verwijdering’ van de doden uit de gemeenschap van de levenden. Zo hebben historici gewezen op de weerstand die calvinistische dogma’s opriepen en op de blijvende behoefte van veel gelovigen om de herinnering aan de overledenen levend te houden. Katholieke en gereformeerde uitvaartrituelen verschilden in de praktijk dan ook niet zo sterk als veel theologen eens hadden gehoopt.⁴⁵

In het begrafenisceremonieel van de stadhouders waren de implicaties van calvinistische inzichten evenmin eenduidig. Het is in dit verband verstandig de eigenlijke bijzetting in de grafkelder en de lijkpreken die in de kerk werden uitgesproken, los te koppelen van de rouwstoet die eraan vooraf was gegaan. De plechtigheid in de kerk, die over het algemeen kort en sober was, droeg een overwegend calvinistisch stempel. Het houden van lijkredes was weliswaar geaccepteerd maar deze waren niet meer gericht op de nagedachtenis aan de dode, maar op de exemplarische waarde van diens leven voor de aanwezigen in de kerk.⁴⁶ Het is de vraag of tot die groep aanwezigen ook alle deelnemers aan de rouwstoet hebben behoord. Een reconstructie van de stoet leert in ieder geval dat een belangrijk deel van de participanten helemaal geen lidmaat of liefhebber van de gereformeerde kerk was, maar katholiek. Zo liepen in de optochten van Willem Lodewijk en Willem Frederik katholieke edelen mee, werden de rouwstoeten van Maurits en Frederik Hendrik opgeluisterd door Franse en Venetiaanse ambassadeurs terwijl ook de prinsen van Portugal – verwanten van de Oranjes – aan sommige uitvaarten participeerden. De aanwezigheid van katholiek hofpersoneel versterkte ten slotte het multiconfessionele karakter van het evenement.⁴⁷

⁴⁴ Ph. Benedict, *Christ's churches purely reformed. A social history of calvinism* (New Haven, Londen, 2002) 506-508; D. MacCulloch, *Reformation. Europe's house divided 1490-1700* (Londen, 2003) 576-583. Voor de Republiek zie onder meer A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de gouden eeuw* (Amsterdam, 1996) 273-274, 293.

⁴⁵ Zie, naast de in voorgaande noot genoemde werken: Gordon, *The place of the dead*, 9-12; Houllbrooke, *Death, religion*, 264-277; K. P. Luria, ‘Separated by death? Burials, cemeteries, and confessional boundaries in seventeenth-century France’, *French historical studies*, XXIV (2001) 185-222; Koslofsky, *Reformation of the dead*, 89-95.

⁴⁶ Den Boer, ‘Naar een geschiedenis van de dood’, 187-189; Exalto, *Gereformeerde heiligen*, 215-266.

⁴⁷ Katholieke edelen bij Willem Lodewijk: KHA, Archief Willem Lodewijk, 221, ‘Ordre’ van de stoet, juni 1620; W. Bergsma, *Tussen gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland, 1580-1650* (Hilversum, 1999) 325. De ambassadeurs bij Maurits en Frederik Hendrik: Aitzema, *Saken van staet en oorlogh*, I, 441-445; Post,

De uitvaartceremonie van de stadhouders kenmerkte zich dus ook in confessioneel opzicht door een scheiding tussen twee sociale sferen: in dit geval tussen kerkdienst en rouwstoet. Die discrepantie was niet alleen zichtbaar in de pluriforme samenstelling van de optocht, maar ook in de afwezigheid daarin van expliciet calvinistisch geïnspireerde symboliek. De motto's die op vaandels werden megedragen verwezen hooguit naar antieke en algemene christelijke deugden. Zelfs de gereformeerde kerkgemeenschap was niet prominent vertegenwoordigd in de lijkstoet. De hofpredikant werd bijvoorbeeld ondergebracht in de grote groep 'domestiquen' waarin ook katholiek hofpersoneel te vinden was. Weliswaar liepen in veel gevallen de predikanten van Leeuwarden, Delft of Den Haag mee, maar dan wel geplaatst in het 'publieke' gedeelte van de stoet, helemaal achteraan — na de vertegenwoordigers van landelijke, gewestelijke en lokale overheden.

Hoe verhoudt nu deze multiconfessionele opzet van de rouwoptocht zich met de positie van de stadhouders als lidmaten en protagonisten van de gereformeerde gemeenschap? Meer in het algemeen hebben historici zoals Joke Spaans en Benjamin Kaplan er eerder op gewezen dat veel begrafenissen in de Republiek een opvallend 'confessioneel neutraal' karakter droegen.⁴⁸ Vooral het gedeelte van de uitvaart dat in de openbare ruimte was gesitueerd — zoals de stoet naar de kerk — was in de regel ontdaan van confessionele kenmerken en kreeg een algemeen christelijk stempel. Dat was een even praktische als bewuste strategie omdat op die manier ook familieleden, vrienden en burens van afwijkende gezindten konden participeren aan het ceremonieel. Een soortgelijk beleid namen zij waar bij lokale autoriteiten. Bij de decoratie van openbare gebouwen of de organisatie van publieke feestelijkheden gaven veel stedelijke magistraten de voorkeur aan beeldenprogramma's die de confessionele verdeeldheid in de samenleving konden overstijgen en juist een ideaal van stedelijke harmonie symboliseerden.⁴⁹

Dat uitgangspunt lijkt ook van invloed te zijn geweest op de samenstelling van de stadhouderlijke rouwstoet. Typerend is in dit verband het religieuze discours in de uitnodigingen voor de uitvaart. In deze brieven, meestal door de weduwe of de zoon van de overledene geschreven, ontbrak het aan enig confessioneel referentiekader. De nadruk werd voortdurend gelegd op het 'oude christelijke gebruik' van de begrafenis en op de mogelijkheid die deze bood de overledene 'de leste eere te bewijzen.'⁵⁰ Door de eer van de overledene

Begraeffnisse, 4-12. De prinsen van Portugal bij Willem II: NA, Archief Van Aitzema, 95, 'Ordre' van de stoet, maart 1651; NA, ND, 7 en 185, Notulen januari 1651; BOX, Clarendon, 95, f.366vo-f.367ro.

⁴⁸ Dit gold met name voor de westelijke steden in de Republiek. J. Spaans, *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Den Haag, 1989) 120-124; B. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford, 1995) 270. Vgl. H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 103-104.

⁴⁹ Spaans, *Haarlem na de reformatie*, 124-131. Zie ook W. Frijhoff, 'Religious toleration in the United Provinces: from case to model', in: R. Po-Chia Hsia, H. F. K. van Nierop, ed., *Calvinism and religious toleration in the Dutch golden age* (Cambridge, 2002) 27-52.

centraal te stellen, werd het uitvaartritueel ontdaan van confessionele connotaties en werden mogelijke bezwaren onder de deelnemers voorkomen. Deze pragmatische instelling kunnen we tegelijkertijd benaderen als een politieke strategie. Een brede samenstelling van de optocht bood toeschouwers van uiteenlopende gezindten waarschijnlijk ook mogelijkheden zich met het huis van Nassau te identificeren. Hoezeer de stadhouders door predikanten ook werden geëxploiteerd als kampioenen van de gereformeerde gemeenschap, de bestaande religieuze verdeeldheid in de samenleving maakte het voor de Oranjes en Nassaus onaantrekkelijk zich exclusief te associëren met deze geprivilegieerde minderheidsgroepering.

Niet alle inwoners van de Republiek zullen zich echter hebben herkend in dat programma en er zijn voorbeelden van verslaggevers die hun doelgroep met een alternatieve boodschap bedienden. Een opvallend geval van confessionele toe-eigening bood het verslag van Maurits' uitvaartstoet dat in 1626 door de Haarlemmer predikant Daniël Souterius (1571-1634) werd gepubliceerd. Souterius plaatste de rouwstoet nadrukkelijk in een gereformeerd interpretatiemodel. Meegedragen voorwerpen zoals het zwaard of de wapenrok werden door hem consequent herleid tot oudtestamentische symbolen. Ook 'natuurverschijnselen' probeerde Souterius religieus te duiden. Zo kon in het 'tieren ende ghelaet ende andere ghebaeren' die het rouwpaard in de stoet had gemaakt, de goddelijke boodschap worden gelezen 'datter noch grooter jammer, noch grooter verdriet, schade ende verlies' voor de Republiek ophanden was. Hoezeer gebruikte symbolen in de optocht ook teruggrepen op buitenlandse (en katholieke) voorbeelden of recente improvisaties, ze werden door de predikant steeds weer van een bijbelse oorsprong voorzien.⁵¹

Souterius' verslag doet ons realiseren dat het uitvaartritueel weliswaar zorgvuldig was vormgegeven, maar daarmee nog geen eenduidige boodschap uitzond. Een analyse van andere gedrukte kronieken toont overigens aan dat de meeste verslaggevers zeer terughoudend waren in het duiden van symbolen voor de lezer, laat staan om dat te doen onder verwijzing naar confessionele verklarmingsmodellen. Bij uiteenlopende kroniekschrijvers als Pieter Bor, Lieuwe van Aitzema en Famianus Strada concentreert het commentaar zich doorgaans op een zakelijke beschrijving van de aantallen participanten, hun aankleding en het weer. Terugkerende thema's zijn hooguit de massaliteit van het publieke evenement en de 'pracht' en 'ordentelijkheid' van het ritueel.⁵²

⁵⁰ Deze en soortgelijke frasen in: KHA, Archief Willem Lodewijk, 221, Concept uitnodigingen begrafenis, 1620; KHA, Archief Ernst Casimir, 142, Uitnodigingsbrieven van Sophia Hedwig en Hendrik Casimir I, 1633; KHA, Archief Sophia Hedwig, 38, Concept uitnodigingen van Willem Frederik, 1642; KHA, Archief Willem Frederik, A-III-9, Uitnodiging van Mary Stuart aan Willem Frederik, 11 februari 1651 uit Den Haag; KHA, Archief Willem II, XIII-4, Brievenboek Mary Stuart met concept uitnodigingen, 1651.

⁵¹ D. Souterius, *Sainctes funerailles. Historisch verhael over het christelijck af-sterven ende statelijck begraven van den d. prins Mauritius ...* (Haarlem, 1626) f.59vo. en f.69ro-73vo.

⁵² G. H. Janssen, 'De stoet van de stadhouder. Over de politieke boodschap van funeraire symboliek', in: P. Wagenaar, M. Ebben, ed., *De cirkel doorbroken. Met nieuwe ideeën terug naar de bronnen. Opstellen over de Republiek* (Leiden, 2006) 15-27. Vgl. Famianus Strada, *De*

Rollen van vrouwen

De openbare situering van de stadhoudelijke rouwstoet had ten slotte niet alleen consequenties voor de politieke en religieuze kleuring van het ceremonieel, maar ook voor de mogelijkheid tot deelname eraan. Niet voor iedereen was het publieke ritueel toegankelijk en de meest in het oog springende afwezigen waren vrouwen. We hebben weliswaar gezien dat de opbouw van ‘mannelijke’ en ‘vrouwelijke’ begrafenissen niet wezenlijk verschilde, maar dat nam niet weg dat participatie van vrouwen aan de optocht zelf uitgesloten was. Zelfs voor de weduwe van de overleden stadhouder, diens vrouwelijke verwanten of het vrouwelijk hofpersoneel was geen rol toegekend in het ritueel. Het is mogelijk dat zij ook in de kerk ontbraken en gedurende de gehele uitvaartceremonie op het hof in Den Haag of Leeuwarden verbleven.⁵³

Deze strikte seksesegregatie is niet goed te koppelen aan de specifieke politieke of religieuze problematiek waarmee de stadhoudelijke rouwstoet was omgeven. De uitsluiting en toenemende marginalisering van vrouwen in het vroegmoderne uitvaartritueel zijn namelijk ook in andere Europese regio's aantoonbaar – zowel in katholieke als protestantse contexten.⁵⁴ In archiefstukken die de opbouw van de stadhoudelijke lijkstoet behandelen, wordt de afwezigheid van vrouwen overigens niet expliciet gemaakt, laat staan met argumenten omkleed. Juist het uitblijven van een verwijzing daarnaar roept de vraag op welke ongeschreven codes de samenstelling van de optocht mede stuurden. Cornelis van Alkemade (1654-1737) gaf in zijn *Inleidinge tot het ceremonieel ende plegtigheden der begraavenissen* slechts een half antwoord op die vraag. Volgens hem was het in de Republiek eenvoudigweg niet ‘de gewoonte’ dat vrouwen in uitvaartstoeten meeliepen. Een sluitende verklaring gaf de schrijver voor die ‘gewoonte’ echter niet en hij kon evenmin ontkennen dat er ‘aloude exempelen’ bekend waren van het tegendeel.⁵⁵

Er is een aantal redenen te geven die de afwezigheid van vrouwen in de stadhoudelijke begrafenis waarschijnlijk beter kan verklaren dan het cryptische interpretatiemodel van Van Alkemade. Om te beginnen ligt het voor de hand het uitsluitingsbeleid te verbinden met de gebrekkige positie die vrouwen in het algemeen in openbare ruimtes werd toegekend. Het was gecompliceerd om

bello belgico. Decades duae ab excessu Caroli V. imp. usq ... (Frankfurt, 1651) 543-544; Bor, *Oorsprongk*, II, 434-435; Aitzema, *Saken van staet en oorlogh*, III, 173-175.

⁵³ Vrouwen waren wel aanwezig onder het toekijkende publiek, zoals valt af te leiden uit een ooggetuigenverslag van Agatha van Tjaerda Starckenborgh van Willem Frederiks uitvaart. Tresoar, Archief Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, 220b, Agatha van Tjaerda Starckenborgh aan Michael Busschius, 28 december 1664 uit Leeuwarden.

⁵⁴ J. S. Amelang, ‘Mourning becomes eclectic: ritual lament and the problem of continuity’, *Past & Present* (2005) 3-31, aldaar 26-27; Strocchia, *Death and ritual*, 10-13; Gittings, *Death, burial*, 118-119, 174, 189-191; Houlbrooke, *Death, religion*, 263, 272. Vgl. echter ook A. M. Poska, *Women and authority in early modern Spain. The peasants of Galicia* (Oxford, 2002) 231; A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de gouden eeuw* (Amsterdam, 2001) 112.

⁵⁵ C. van Alkemade, *Inleidinge tot het ceremonieel, en de plegtigheden der begraavenissen ...* (Delft, 1713) 95-105.

een ‘ondergeschikte sekse’ een plaats te geven in de patriarchale hiërarchie van een heraldische uitvaartstoet.⁵⁶ Dat probleem van plaatstoekenning gold in versterkte mate voor adellijke entourages omdat in die gevallen spanningen konden ontstaan tussen sociale stand en sekseongelijkheid. Door vrouwen geheel uit te sluiten van het ceremonieel werden gevoeligheden rondom rang en voorrang voorkomen.

Toch geeft de constatering dat vrouwen vanwege een ‘natuurlijke’ sekseongelijkheid niet konden participeren aan een ‘mannelijke’ optocht, nog geen werkelijk antwoord op de vraag welke rol voor hen precies passend werd gevonden. Om hun plaats in het ritueel beter te kunnen bepalen, zullen we niet alleen moeten onderzoeken aan welke onderdelen van het ceremonieel vrouwen *niet* deelnamen, maar ook aan welke mogelijk *wel*. Zo blijkt de positie van de weduwe bij nader inzien ambigu. Het is opvallend dat Sophia Hedwig en Mary Stuart bij de uitvaart van hun man in een aantal opzichten juist een zeer actieve rol speelden. Uit de archivalia wordt duidelijk dat deze weduwen meestal aanwezig waren bij de vergaderingen over de organisatie van het ritueel en daarin altijd een beslissende stem hadden. De Nassause domeinraad kon in 1651 pas overgaan tot het plaatsen van opdrachten aan schilders en borduursters na uitdrukkelijke ‘ordre ende instructie’ van Mary Stuart. De weduwe was ook degene die de uitnodigingen voor de begrafenis schreef en daarmee het uitnodigingsbeleid kon bepalen.⁵⁷ Blijkbaar werd er een onderscheid gemaakt tussen de rol die deze adellijke dames in de private sfeer van het hof konden aannemen en de plaats die voor hen passend werd gevonden in de openbare sfeer.

Deze constatering zouden we kunnen verbinden met de hypothese van Natalie Zemon Davis, die heeft betoogd dat een vorstelijke omgeving vrouwen in de vroegmoderne tijd vaak een sterkere positie gaf dan een burgerlijke of republikeinse. Volgens haar konden vrouwen aan een hof dankzij verkregen erfenissen, titels en eventuele voogdijrechten vaak een zelfstandige positie opbouwen, terwijl republikeinse omgevingen nauwelijks kaders boden waarin vrouwen functies konden vervullen.⁵⁸ Het zelfverzekerde optreden van Mary, Sophia Hedwig en Amalia binnen de sfeer van de hofhouding weerspiegelt de

⁵⁶ B. J. Harris, *English aristocratic women, 1450-1550. Marriage and family, property and careers* (New York, Oxford, 2002) 175-209; I. Maclean, *The renaissance notion of woman. A study in the fortunes of scholasticism and medical science in European intellectual life* (Herdruk: Cambridge, 1995).

⁵⁷ KHA, Archief Ernst Casimir, 142, Brieven van Sophia Hedwig, december 1632; KHA, Archief Willem Frederik, A-III-9, Mary Stuart aan Willem Frederik, 11 februari 1651 uit Den Haag; KHA, Archief Willem II, XIII-4, Brievenboek Mary Stuart; NA, ND, 7, Notulen, 9 november 1650, 18, 31 januari 1651.

⁵⁸ N. Z. Davis, ‘Women in politics’, in: N. Z. Davis, A. Farge, ed., *A history of women in the west. Renaissance and enlightenment paradoxes* (Cambridge Mass., 1993) 167-183. Vgl. C. Campbell Orr, ed., *Queenship in Europe 1660-1815. The role of the consort* (Cambridge, 2004). Specifiek voor de Republiek: E. Kloek, ‘De vrouw’, in: H. M. Beliën, A. Th. van Deursen, G. J. van Setten, ed., *Gestalten van de gouden eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam, 1995) 241-280, aldaar 264-268.

autonome positie die vrouwen ook aan de private hoven van de Oranjes en de Nassaus konden ontwikkelen. De mogelijkheden die deze centra in Den Haag en Leeuwarden aan adellijke dames boden, stonden in contrast tot die van de instituties van het republikeinse staatsbestel waarin een formele rol van vrouwen was uitgesloten. Omdat de stadhoudelijke begrafenis in essentie een particuliere familieonderneming was, konden vrouwen dus een zelfstandige en zelfs sturende rol vervullen bij de vormgeving van een ceremonieel dat vervolgens in de openbare ruimte zonder hen plaatsvond.

Conclusie

In de uitvaartstoet van de zestiende- en zeventiende-eeuwse stadhouders en hun echtgenotes werden twee problemen weerspiegeld die raakten aan de politieke en confessionele identiteit van de Republiek. In de eerste plaats dwong het ritueel de organisatoren om de positie van de Nassaus in de Verenigde Nederlanden nader te definiëren. Dat was niet eenvoudig omdat deze hoge edelen in zekere zin twee onderscheiden rollen in de Nederlandse samenleving konden aannemen: een als stadhouder in de ambtelijke publieke sfeer en een als prins of graaf in de huishoudelijke, private sfeer. We hebben gezien dat de discrepantie tussen deze twee institutionele posities in het uitvaartceremonieel op verschillende manieren tot uitdrukking werd gebracht. Om te beginnen lieten de Staten de regie van de plechtigheid nadrukkelijk over aan de familie. Daarmee benadrukten zij dat de uitvaart van een stadhouder niet het karakter van staatsbegrafenis had, maar als een particuliere aangelegenheid moest worden beschouwd. Daarnaast werd bepaald dat de heraldische aankleding van de stoet, die de transfer van dynastieke titels naar een volgende generatie symboliseerde, uitsluitend mocht verwijzen naar de geërfde waardigheden van de overledene en op geen enkele manier naar de gewesten of instituties van de Republiek. Ten slotte werd de discrepantie tussen private (familiale) en publieke (ambtelijke) sferen ruimtelijk zichtbaar gemaakt door in de rouwstoet een scheiding te maken tussen het ‘particuliere’ en het ‘openbare’ gedeelte van de stoet.

Ook op de complexe religieuze problematiek van de Republiek moest het uitvaartritueel een antwoord formuleren. De organisatoren deden dat door ook in dit geval een scheiding in sociale sferen aan te brengen: tussen de kerk en de rouwstoet. De laatste kreeg nadrukkelijk een confessioneel neutraal karakter zodat ze plaats kon bieden aan deelnemers van verschillende gezindten. Daarmee moest het rouwritueel ook mogelijkheden tot identificatie bieden aan verschillende groepen in de Nederlandse samenleving

Of een dergelijke identificatie ook tot stand kwam en hoe toeschouwers in het algemeen op het ritueel reageerden, kan uit de strategieën van de regisseurs niet worden achterhaald. We hebben gezien dat sommige verslaggevers de ideologische boodschap van de optocht aanpasten aan hun eigen doelgroep, maar over het proces van betekenisgeving door verschillende groepen toeschouwers weten wij nog altijd veel minder dan over de intenties van de makers. Veel vroegmoderne beeldenprogramma's hadden de neiging om tegenstellingen in de samenleving te camoufleren en ook de stadhoudelijke rouwstoeten suggereerden meer sociale harmonie en eenduidiger politieke

verhoudingen dan er in werkelijkheid bestonden.⁵⁹ We kunnen de optocht daarom beschouwen als een zorgvuldig geregisseerde respons op de politieke en religieuze spanningen waarmee de Republiek werd geconfronteerd.

Geert H. Janssen (1977) is postdoc en is verbonden aan St. Cross College, Oxford en het Institut für Europäische Geschichte, Mainz.

Summary

Geert H. Janssen, *Dynastic transfer in the Dutch Republic. The political and religious meaning of the Stadholders' funeral processions*

This article argues that the programme of the funeral processions of the Stadholders in the Dutch Republic can be read as a response to political and religious tensions in Dutch society after the Revolt. Basing themselves partly on the burial ceremonies of the former Habsburg sovereign, the directors of these processions created a separation between the private and public identities of the deceased. This separation between identities and institutional spheres was essential since the sovereignty of the Dutch state was no longer involved in the symbolic transfer of dynastic powers to a new heir. The first division of the parade was therefore marked by heraldic symbols referring to the princely household as a private institution and to family possessions. In the second, public section of the procession members of republican institutions participated. Religiously, the funeral processions reveal a programme which was consciously a-confessional. The Stadholders' funerals were thus used to transcend confessional divisions in Dutch society and to create a unifying bond between participants and spectators.

⁵⁹ Muir, *Ritual in early modern Europe*, 274-280.

Het noodlot van de burgemeester in oorlogstijd¹

DOEKO BOSSCHER

Wat is voor een bezet land het meest cruciaal om zijn integriteit en zoveel mogelijk van zijn eigen karakter te bewaren? Kan het streven van de bezetter naar invoering van een nieuwe orde het best worden gedwarsboemd doordat ‘betrouwbare vaderlanders’ zich in de bestuursambten handhaven en vandaaruit verweer bieden, of dient de boycot met onverwijld en vrijwillig ontslag van de nationale bestuurselite te beginnen? Dat was in de jaren 1940-1945 de grote vraag. Het antwoord daarop bepaalde niet alleen het succes van de boycot, maar ook het naoorlogse lot en de reputatie van degenen die in moeilijke omstandigheden hun eigen keus hadden gemaakt.

In zijn omvangrijke, complete en niettemin uitstekend leesbare studie *Burgemeesters in oorlogstijd*, over het binnenlandse bestuur in de bezettingsjaren, beschrijft NIOD-onderzoeker en UvA-hoogleraar Peter Romijn de haast onpeilbare diepte van de problemen waar de bestuurders voor stonden. De lezer die, Romijns eerdere publicaties indachtig, een streng doch rechtvaardig oordeel verwacht, komt niet bedrogen uit. Met dit boek kan een nieuwe fase van de discussies over vraagstukken van aanpassing en verzet beginnen. Het vermijdt zowel de gedateerde zwart-wit-tegenstelling als de ‘grijze’ benadering, die recentelijk in de mode raakte (wat teveel eer was voor een kleur die vooral bij muizen past en bij historici die zich er graag bij neerleggen dat ze door de bomen het bos niet zien). Waar Romijn voor kiest is primair de empirie. Door de bronnen te laten spreken, meer bronnen dan waarover vroegere auteurs beschikten en nauwgezet en systematischer bestudeerde bronnen, kon hij eindelijk zo niet het hele, dan toch het langzamerhand compleet in elkaar passende verhaal vertellen. Het nieuwe van deze studie zit verder in de zorgvuldig bewaakte doelstelling alle wijsheid achteraf uit het betoog te zeven. De grijze golf van rond de eeuwwisseling leek haast een politieke agenda te hebben. Haar protagonisten, Chris van der Heijden (*Grijs verleden*) voorop, begroeven de laatste restjes heldendom van de Tweede Wereldoorlog – de restanten van wat in de jaren zestig al grotendeels was ontmanteld – in een met veel verbale omhaal opgelegd paradigma van ‘aanmodderen’. Bij Romijn, die in deze studie bewust het Nederlandse perspectief kiest en niet het internationaal-vergelijkende, is de redenering niet door zo’n bij voorbaat ingebouwde conclusie overwoerd. De burgemeesters met de rechte rug krijgen hun plaats, naast de aarzelende, de schipperende, de opportunistische, de zich als fellow-travellers van de Nazi’s ontpoppende en de ronduit foute burgemeesters. Eigenlijk is Romijns oogpunt dat van een bestuurskundige. Zijn boek gaat in

¹ Recensieartikel naar aanleiding van P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006, 746 blz., € 45,-, ISBN 90 5018 771 4).

Het noodlot van de burgemeester in oorlogstijd¹

DOEKO BOSSCHER

Wat is voor een bezet land het meest cruciaal om zijn integriteit en zoveel mogelijk van zijn eigen karakter te bewaren? Kan het streven van de bezetter naar invoering van een nieuwe orde het best worden gedwarsboemd doordat ‘betrouwbare vaderlanders’ zich in de bestuursambten handhaven en vandaaruit verweer bieden, of dient de boycot met onverwijld en vrijwillig ontslag van de nationale bestuurselite te beginnen? Dat was in de jaren 1940-1945 de grote vraag. Het antwoord daarop bepaalde niet alleen het succes van de boycot, maar ook het naoorlogse lot en de reputatie van degenen die in moeilijke omstandigheden hun eigen keus hadden gemaakt.

In zijn omvangrijke, complete en niettemin uitstekend leesbare studie *Burgemeesters in oorlogstijd*, over het binnenlandse bestuur in de bezettingsjaren, beschrijft NIOD-onderzoeker en UvA-hoogleraar Peter Romijn de haast onpeilbare diepte van de problemen waar de bestuurders voor stonden. De lezer die, Romijns eerdere publicaties indachtig, een streng doch rechtvaardig oordeel verwacht, komt niet bedrogen uit. Met dit boek kan een nieuwe fase van de discussies over vraagstukken van aanpassing en verzet beginnen. Het vermijdt zowel de gedateerde zwart-wit-tegenstelling als de ‘grijze’ benadering, die recentelijk in de mode raakte (wat teveel eer was voor een kleur die vooral bij muizen past en bij historici die zich er graag bij neerleggen dat ze door de bomen het bos niet zien). Waar Romijn voor kiest is primair de empirie. Door de bronnen te laten spreken, meer bronnen dan waarover vroegere auteurs beschikten en nauwgezet en systematischer bestudeerde bronnen, kon hij eindelijk zo niet het hele, dan toch het langzamerhand compleet in elkaar passende verhaal vertellen. Het nieuwe van deze studie zit verder in de zorgvuldig bewaakte doelstelling alle wijsheid achteraf uit het betoog te zeven. De grijze golf van rond de eeuwwisseling leek haast een politieke agenda te hebben. Haar protagonisten, Chris van der Heijden (*Grijs verleden*) voorop, begroeven de laatste restjes heldendom van de Tweede Wereldoorlog – de restanten van wat in de jaren zestig al grotendeels was ontmanteld – in een met veel verbale omhaal opgelegd paradigma van ‘aanmodderen’. Bij Romijn, die in deze studie bewust het Nederlandse perspectief kiest en niet het internationaal-vergelijkende, is de redenering niet door zo’n bij voorbaat ingebouwde conclusie overwoerd. De burgemeesters met de rechte rug krijgen hun plaats, naast de aarzelende, de schipperende, de opportunistische, de zich als fellow-travellers van de Nazi’s ontpoppende en de ronduit foute burgemeesters. Eigenlijk is Romijns oogpunt dat van een bestuurskundige. Zijn boek gaat in

¹ Recensieartikel naar aanleiding van P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006, 746 blz., € 45,-, ISBN 90 5018 771 4).